

Нино Делић
историчар
n.delic@aol.com

„TAFELN ZUR STATISTIK DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE“ / ТАБЕЛЕ ЗА СТАТИСТИКУ АУСТРИЈСКЕ ЦАРЕВИНЕ 1828–1848 КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ НАРОДА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Апстракт: Званични аустријски статистички годишњази из прве половине 19. века у великој мери су неистражени и неискоришћени у српској историографији. Текст описује њихов настанак и основне принципе прикупљања информација, што је обављао статистички уред. Представљен је садржај годишњака и основна анализа појединих података у вези са српским становништвом Хабзбуршке монархије (становништво, црква, школство) за период 1828–1848.

Кључне речи: Tafeln, табеле, статистика, Аустрија, становништво, Срби, 1828–1848.

* * *

Питања бројчаног стања српског становништва, статуса српске православне цркве и школства у Хабзбуршкој монархији предмет су многих научних истраживања. Недостатак квалитетних извора, посебно за прву половину 19. века, отежава стварање једне потпуније слике о наведеним питањима. Стога је битно подробније проучити све расположиве изворе, посебно оне који су до сада били мање познати и искоришћени у домаћој историографији. У такву групу извора могуће је уврстити и званичне аустријске статистичке годишњаке из прве половине 19. века, тзв. *Табеле (Tafeln)* у немачком оригиналу, који су предмет овог рада. Студијом је обухваћен 21 том годишњака који су као први делови годишњака sukcesивно излазили у периоду 1829–1853, а у којима

су обрађени подаци за раздобље 1828–1848.¹ Од многобројних и разноврсних података одабрали смо оне који се директно дотичу српског народа на тлу Хабзбуршке монархије, односно, на територији Далмације, Војне границе и Угарских жупанија. Како извор не садржи податке о националној структури или матерњем језику становништва, фокус је усмерен на кретање броја православног становништва и свештенства у односу према другим вероисповестима. Обрађени су, такође, подаци о школским институцијама православних верника, као и о онима са српским наставним језиком. Циљ рада је да се заинтересованим читаоцима пружи основни преглед садржаја годишњака, презентују резултати који се односе на српску заједницу, уз компарацију са другим изворима и упућивање на литературу и изворе у вези са темом.

Резултати анализе података груписани су најпре по провинцијама Хабзбуршке монархије (Далмација, Војна граница, Угарска без Хрватске и Славоније), затим према главним сегментима (становништво, црква, школство). Обухваћено је раздобље 1828–1848. у целини, као и краћи временски периоди унутар наведеног раздобља, у зависности од расположивих података.

Аустријска статаистика и настанак годишњака

Унутрашња организација Хабзбуршке монархије, као и разне политичке околности, дуго су онемогућавали истовремено и методолошки унифицирано спровођење пописа становништва на читавој територији царства. Први покушаји таквог карактера датирају још из 18. века, али су били неуспешни, тако да је са гледишта статистике, према начину прикупљања података, подручје монархије у првој половини 19. века могуће поделити у 4 групе: 1) „статистички обрађене“ провинције, где су пописе континуирано водиле мешано

1 *Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, I Jahrgang, 1828, Wien, 1829; Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, II Jahrgang, 1829, Wien, 1830; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, III Jahrgang, 1830, Wien, 1831; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IV Jahrgang, 1831, Wien, 1832; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, V Jahrgang, 1832, Wien, 1833; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VI Jahrgang, 1833, Wien, 1834; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VII Jahrgang, 1834, Wien, 1835; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, VIII Jahrgang, 1835, Wien, 1836; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IX Jahrgang, 1836, Wien, 1837; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, X Jahrgang, 1837, Wien, 1838; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XI Jahrgang, 1838, Wien, 1839; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XII Jahrgang, 1839, Wien, 1840; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XIII Jahrgang, 1840, Wien, 1841; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XIV Jahrgang, 1841, Wien, 1844; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XV Jahrgang, 1842, Wien, 1846; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XVI Jahrgang, 1843, Wien, 1847; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XVII Jahrgang, 1844, Wien, 1848; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XVIII und XIX Jahrgang, 1845/46, Wien, 1850; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XVIII und XIX Jahrgang, 1845/46, Wien, 1851; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XX und XXI Jahrgang 1847/48, Wien, 1853; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XX und XXI Jahrgang, 1847/48, Wien, 1853.*

војно-цивилне комисије;² 2) провинције где су пописе водиле чисто политичке власти без удела војних;³ 3) подручје Краљевине Угарске са Хрватском, Славонијом и Ердељом, где су пописе бојкотовале локалне власти све до 1850;⁴ 4) подручје Војне границе, где пописе континуирано воде војне власти⁵. Овакво стање било је на снази све до 1850, када је организован први свеобухватни попис у целој монархији.⁶

Почетком 19. века Бечки двор је неколико пута неуспешно настојао да установи неку врсту статистичког уреда на нивоу царства. Тек је 1829. цар Франц I донео уредбу о успостављању статистичког бироа, од 1840. називаног „Дирекција административне статистике“, који је био подређен Директоријуму главног рачуноводства. Још пре истека 1829. године, цару је свечано представљен резултат рада у форми књиге са укупно 104 прегледне табеле. Елаборат је затим умножен у укупно 100 примерака, али је само шест, резервисаних за највише службенике, садржавало и осетљиве податке о финансијама, војсци и провинцијама. Убрзо је служба бројала пет сталних чиновника, који су у оквиру Државног централног рачуноводственог департмана, подређеног Директоријуму главног рачуноводства, радили на новим издањима годишњака, за која се од издања за 1830. усталио назив „*Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie*“⁷. Садржај годишњака био је годинама тајан, број примерака ограничен, тако да се шира јавност са њиме боље упознала тек четрдесетих година 19. века, када је дозвољено публикавање одређених делова. После револуције 1848/49. отпала су сва ограничења у вези са публикавањем и сви подаци су постали јавно доступни. Нове околности омогућиле су дирекцији неограничено прикупљање података из читаве Монархије, чији су резултат биле и промене у структури годишњака. Символично, и сам назив је претрпео измене, тиме што је на крају уметнут додаток „Нова серија“⁸.

Све до тада, службеници дирекције прикупљали су податке из две главне групе извора. Прву чине подаци које су дирекцији достављале државне институције (судови, војска, државне фабрике итд.) и њихова тачност је релативно

2 Од 1829. пописи су спровођени на сваке три године уз ревизије сваке године. Овде припадају: Аустрија изнад и испод Енса, Салцбург, Штајерска, Корунска, Крањска, Горица и Градишка, Истра, Чешка, Моравска, Шлеска, Галиција и Буковина.

3 Трст, Тирол, Форарлберг, Далмација и Млетачко-ломбардијска Краљевина.

4 Угарски Сабор и жупаније успевале су све до 1850. да онемогуће централним властима готово све врсте пописа, због чега су подаци са ових подручја веома оскудни.

5 Према наредби из 1814. пописи су вођени на сваких 5 година уз ревизије сваке године.

6 A. Ficker, *Volkszählung. Die Gesetzgebung in Volkszählungs-Angelegenheiten von 1753 bis 1857 und ihre Handhabung durch den Administrativ-Beamten*, Statistisch-Administrative Vorträge, Wien, 1867, 37–42.

7 „Табеле за статистику Аустријске Царевине“

8 A. Ficker, *Skizze einer Geschichte des k. k. statistischen Bureau's in den Jahren 1829 bis 1853*, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik I, Heft (1855), 3–10; Isti, *Skizze einer Geschichte des k. k. statistischen Bureau's in den Jahren 1829 bis 1866*, Statistisch-Administrative Vorträge, Wien, 1867, 27.

сигурна (подаци о финансијама, војсци, путевима, железницама итд). Другу групу чине подаци достављани од стране цркве (свештенство, парохије, венчања, рођења, смрти итд.), приватних физичких лица (производња у приватним фабрикама и занати) и неких локалних управа.⁹

Дугогодишња тајност података, међутим, није била у потпуности испоштвана. Интересовање јавности навело је многобројне самосталне истраживаче, тзв. „приватне статистичаре“, да започну тежак посао сакупљања расуте статистичке грађе и њену публикацију. Многобројне податке из прве половине 19. века, махом идентичне онима у годишњацима, објавили су статистичари: Јохан Шпрингер, Зигфрид Бехер, Јозеф Хајн, Алојз Машек, историчар Франц Петер или сами директори дирекције Карл Черниг и Адолф Фикер.¹⁰ Дирекција је, такође, публиковала један део података за прву половину 19. века у својим брошурама и часописима.¹¹ Недостатак ових издања, често коришћених у историографији, састоји се у томе што садрже само мали део укупног броја података.

Првобитно мали број примерака и тајност годишњака очигледно су условили и то да су каснији истраживачи и модерна историографија били слабије упознати с овим извором.¹² Страна историографија користила је *Табеле* у већој мери него што је случај у српској. Користили су их, на пример, италијански истраживач Рикардо Кавацина, енглески статистичар Брајан Мичел и многи други.¹³ У домаћој историографији старија издања користили су историчари Антал Хегедиш и Катарина Чобановић у делу о демографским и аграрним односима у данашњој покрајини Војводини.¹⁴

9 Број становника за Угарску са Хрватском и Славонијом само је приближан, док су подаци за Ердељ нешто потпунији (види подробије у одељку о Србима у Угарској). A. Ficker, *Skizze... 1829 bis 1853*, 10-15.

10 Бехер наводи да су подаци преузети од званичног статистичког бироа: S. Becher, *Statistische Übersicht der Bevölkerung der Österreichischen Monarchie*, Stuttgart-Tübingen, 1841, 6. (посвета); J. Hain, *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, Wien, 1852; A. Maschek, *Geographisch-statistische Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien*, Zara, 1888; F. Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen, I Teil*, Gotha, 1857; C. Czoernig, *Ethnographie der Österreichischen Monarchie, Band I*, Wien 1857; A. Ficker, *Skizze... 1829 bis 1866*, 22.

11 Нпр. часопис *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* који је излазио од 1850.

12 Често цитирани Фран Врбанић се 1899. године, дакле читавих пола века после укидања тајности, жалио да никако није могао да дође до података у вези са хрватским земљама, у које убраја и Војну границу. F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad JAZU, knj. 140, razredi filologijsko-historijski i filosoфijsko-juridički knj. 52 (1899), 35.

13 Кавацина се бавио анализом података из *Табела* за подручје Италије. Мичел користи *Табеле* као извор података за читаву монархију у књизи о компаративној статистици земаља Европе: R. Cavazzina, *La popolazione di alcuni lander second le Tafeln (1828-1865)*, Padova, 2009/2010. (необјављена специјалистичка магистарска теза); B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1970*, London, 1975. Други историчари, превасходно са немачког говорног подручја, користили су годишњаке за статистичке прорачуне из разних области, али је и њихов број релативно мали.

14 *Табеле* су коришћене искључиво за прорачуне из области привреде (пољопривредна производ-

Структура и садржај годишњака

Основни изглед и структура годишњака одређени су још у првом издању за 1828. Прва издања су све до 1841. писана руком (класичном латинцом), а умножавана коришћењем хемијске тинте и претиском. Од издања за 1841. *Табеле* су професионално штампане у штампарији (готицом). Првих 17 годишта обрађују само податке за једну одређену годину. Дирекција се, међутим, 1850. определила за издавање тзв. „дуплих издања“, односно издања која обрађују две године истовремено. Због повећаног обима података, ова издања штампана су у две књиге без промене редоследа поглавља.

Велики недостатак представља чињеница да странице нису нумерисане, већ су поједине статистичке табеле груписане у веће целине, које су као такве означене као „Табела“ („*Tafel*“ у оригиналу) са редним бројем и насловом који описује њихов садржај. Већи број „Табела“ груписан је у једно од 6 великих поглавља: *Земља, Становништво, Државно устројство и ујрава (подељено на поштанска поглавља), Култура, Провинцијски преједги, Додаци*.¹⁵ Од издања за 1831. поглавља о земљишту и становништву спојена су из практичних разлога у једно, тако да је преостало 5 поглавља. Осим табеларне форме, креатори су се, свуда где је то било неопходно, определили и за текстуалну форму излагања материје (прегледи законодавства, школства, транспорта итд.). *Табеле* користе доњоаустријски систем мерних јединица у свим издањима, а новчани износи наведени су у гулденима (фл.).¹⁶

У поглављу *Земља* предмет интересовања су подаци о величини царства, појединих круновина али и о пољопривреди. За цислајтанске земље (са Војном границом) постоји преглед површине разних врста земљишта (оранице, виногради, пашњаци итд.) и укупног приноса разних пољопривредних производа (пшеница, раж, мед, вино, дрво итд.) са наведеном укупном вредношћу у новцу.

У поглављу *Становништво* фокус је усмерен на целокупно становништво царства из различитих аспеката. Поред података о апсолутном броју становништва по провинцијама¹⁷, обрађени су и подаци о броју насеља, присутних

ња итд.), али не и за комплексна истраживања становништва: А. Hegediš, К. Ćobanović, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad, 1991, 258–259.

15 Годишњак (*Табеле*) подељен је, дакле, у 6 (5) поглавља, која садрже одређен број „Табела“ (целине у које су груписане појединачне статистичке табеле/таблице).

16 1 поштанска миља (7,586 км), 1 четворна миља (57,54 км²), 1 дужни хват (1,896 м), 1 четворни хват (3,597 м²), 1 кубични хват (6,820 м³; за дрво за огрев 3,410 м³), 1 јутро (0,575 ха), 1 ваган (61,486 л), 1 ведро (56,589 л), 1 цент (56,006 кг). 1 Гулден у К.Н. (*fl. in C.M.*) = 60 крајцара (*Kreutzer: kr*); . А. Martini, *Manuale di metrologia, ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli* Torino, 1883, 827–828.

17 Уз ограду о непоузданости података за Угарску и Ердељ, која произлази из непостојања правих пописа.

војних снага, склопљених бракова и смртних случајева према полу, старости и вероисповести, рођења према полу и вероисповести итд. Целокупно становништво је са правног гледишта подељено на „*домаће*“, „*џуђинце*“ и „*сџиранице*“.¹⁸

У табелама о **верској припадности**, становништво је 1828. подељено у следеће категорије: *каџолици*, *џрчко-сједињени*, *џрчко-несједињени*, *еванџелици*, *реформисани*, *друџи*, *Јевреји*. Касније су категорије мало измењене и усталиле се на: *каџолици*, *џрчко-сједињени*, *џрчко-несједињени*, *џроџесџанџи* (*џри катџерије*: *ауџбурике конфесџије*, *хелвейске конфесџије*, *униџарисџи*), *Јевреји*, по провинцијама и без војске.

Преглед становништва према **националној припадности** није предмет статистичких прегледа, изузимајући издање за 1828. Само у том издању постоји табела у којој је требало по провинцијама навести број становника према њиховој националној припадности, али она није комплетна.¹⁹ *Табеле* такође не бележе ни поделу становништва према матерњем језику.

Међусобно укрштање података из разних рубрика овог поглавља, нажалост, у већини случајева није могуће.²⁰

Поглавље **Државно уџроџство и уџрава** подељено је у 5 потпоглавља према различитим гранама државне управе: *Финансијска уџрава*, *Војна уџрава*, *Правосудна уџрава*, *Полицијска уџрава* и *Конџролне инџџиџуџије*. У табелама су садржани подаци о државним приходима и расходима, војном буџету, бројчаном стању и дислокацији трупа, фонду коња, броју и врсти правосудних процеса, пресуда, врсти и финансијском стању разних фондова итд. За све гране управе постоје прегледи броја запослених и трошкова у вези са њиховим радом.

У поглављу **Кулџура** представљени су подаци: о свештенству, школству, организацијама од јавног значаја, занату, индустрији, инфраструктури, морској пловидби, трговини, рударству, пољопривреди и сточном фонду.

Табеле посвећене цркви садрже податке о броју епископија, парохија, манастира, свештеника, монаха итд.²¹ У табелама о школству садржани су подаци

18 „*Домаћи*“: правно гледано, грађанин поједине круновине. У провинцијама где су чисто политичке власти водиле попис, није се бележила разлика између *домаћих* присутних и *џуђинаца* присутних (ауџријски држављани, али из других круновина) и *сџиранаца* (инострани држављани) у време пописа на територији круновине. Сви су заједно пописани као *домаћи* присутни. Војска је бележена одвојено. У провинцијама где су пописе водиле и војне власти (Војна граница) под рубриком *домаћи* присутни пописани су само прави *домаћи* присутни без *џуђинаца* и *сџиранаца*. Војска је бележена посебно. Због тога су подаци о *џуђинцима* и *сџираницима* доступни само за оне провинције у којима су пописе водиле и војне власти.

19 Наведено је свега неколико података за провинције Штајерску, Корушку и Крањску, Тирол и Чешку. За све остале провинције нема података. Иначе, састављач је предвидео 8 категорија (Немци, Италијани, Словени, Пољаци, Мађари, Илири, Власи, Други).

20 Из наведеног разлога, на пример, није могуће укрштати податке о старости и вероисповести код смртних случајева и сазнати старосну структуру преминулих лица код појединих вероисповести.

21 За четири цркве: Римокатоличка, Грчко-сједињена, Грчко-несједињена, Протестантска.

о броју католичких и не католичких основних, односно народних школа, са бројем ученика и учитеља. У штампаним издањима постоје и подаци о народним школама према језику. Више школске установе обрађене су појединачно према вери и врсти. У овом поглављу налазе се и подаци о индустријској производњи, просечним ценама најбитнијих производа индустрије и рударства, спољној трговини, трговачкој морнарици, железницама итд.

У поглављу *Провинцијски прегледи* представљени су многобројни статистички подаци у прегледној форми за свих 15 провинција царства.²² Већину података већ садрже претходне табеле, али су они овде сумирани за једну провинцију на једном месту, а често и за поједине округе на које су провинције подељене.²³

Поглавље *Догађаји* садржи статистичке податке из области које по својој природи нису могле бити уврштене у претходна поглавља. Овде се налазе табеле из банкарског и осигуравајућег сектора, наводи о просечним надницама итд. У сваком издању налази се и преглед просечних тржишних цена најбитнијих пољопривредних производа. Понекад су ту и прегледи провинцијских средишта (Беч, Праг итд.), градова са више од 2 000 становника и слично.

У неким издањима постоје прегледне рекапитулације појединих података за претходне године, као и различити картографски додаци, нацрти грађевинских пројеката итд.²⁴

О конкретном садржају издања информисао прегледни индекс „Табела“, који се налази на почетку сваког примерка.

Табеле као извор за историју српског народа

Чињеница да овај статистички извор не бележи националну припадност или матерњи језик становништва, свакако представља велико ограничење. Упркос томе, могуће је доћи до многобројних сазнања о стању српског становништва Хабзбуршке монархије.

22 Аустрија испод Енса, Аустрија изнад Енса и Салцбург, Штајерска, Корунска и Крањска, Приморје, Тирол и Форарлберг, Чешка, Моравска и Шлеска, Галиција и Буковина, Далмација, Ломбардија, Венеција, Угарска са Хрватском и Славонијом, Ердељ, Војна граница.

23 Војна граница је подељена на генералате, територије појединих регимената и војних комуниста. Угарска је подељена на жупаније.

24 У издању за 1828. постоји преглед сумарног броја становништва по провинцијама за период 1792–1828. Сличан преглед за раније године постоји и у издању за 1840, у којем се, међутим, разликују бројке за 1827. и раније од бројки у издањима за 1828. и 1829. Овде су бројке увек веће. За Далмацију чини се да су подаци и померени за годину дана унапред (нпр.: бројке у издању за 1828. за 1817. овде су под годином 1818). Очигледно постоји различит начин рачунања, се нама недоступним подацима (бројеви за *шућинце* итд.). Тачан разлог за ову појаву није познат. Видети: R. Cavazzina, *нав. дело*, 5–7, 12–14.

Српски народ је и према мишљењима савременика био превасходно православне, односно грчко-несједињене вере.²⁵ Како је становништво у годишњацама категорисано према вери, могуће је посредним путем анализирати податке који су такође у вези са Србима по разним круновинама. Веома су занимљиви и подаци о православној цркви у Аустрији, због припадности српског народа православној вери и чињенице да је Карловачка митрополија у монархији била уједно највиша и централна народно-културна институција српског народа. Школство је, такође, од изузетног значаја, пошто су настава на матерњем језику и изучавање предмета о култури и историји једног народа веома битни чиниоци у очувању националног идентитета. Од издања за 1841. постоје прегледне табеле народних школа према језику. У годишњаку су, између осталог, наведене школе са „српским“, „српско-илирским“, „славонским“ и „италијанско-далматинским“ језиком. Није сасвим јасно шта се тачно подразумева под овим и сличним појмовима пошто у самом делу недостају адекватна објашњења језичких критеријума. Одређена конфузија огледом овог питања уочљива је и у делима савременика. Према устаљеном мишљењу већине етнографа и статистичара тога времена (укључујући и директоре дирекције Карла Чернига и Адолфа Фикера), у Србе су уврштавани сви корисници штокавског наречја без обзира на веру.²⁶

Срби у Далмацији

Подаци за Далмацију доста су разноврсни и комплетни. То је, између осталог, последица чињенице што су овде политичке власти обављале попис на годишњем нивоу.

25 Већина статистичара и лингвиста тога времена слаже се да је православно становништво у Далмацији и Војној граници, као и одређеним деловима јужне Угарске, превасходно српско. Истовремено устаљено је мишљење да су сви корисници штокавског наречја такође Срби, без обзира на веру: Видети напомену 26.

26 Већина етнографа и статистичара тога времена познаје Србе више вера, православне и католичке Србе. Главно мерило представљао је језик, односно наречје. Према устаљеном мишљењу, сви корисници штокавског наречја јесу етнички Срби, а кајкавског Хрвати. За чакавце у Далмацији има више варијанте, али се они ипак углавном убрајају у Србе. Овакво или веома слично мишљење делили су водећи лингвисти, етнографи и историчари тога времена, попут Павла Ј. Шафарика, Јована Чапловича (распознаје Хрвате, Славонце и Србе) или самих директора административне статистике Карла Чернига и Адолфа Фикера. Због тога наведени, али и други аутори, нпр. у Далмацији препознају само Србе различите вере. Према наводима годишњака у Славонској граници нема „хрватских“ школа док су у каснијим издањима све „славонске“ и „далматинске“ школе преименоване у „српске“ што додатно упућује на то да су се састављачи водили сличним критеријумима. Видети: Л. М. Костић, *Сјорне шеријорије Срба и Хрваџа*, Београд, 1990, 19–40; J. Csaplovics, *Gemälde von Ungarn, I Teil*, Pest, 1829, 206; A. Ficker, *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Wien, 1869, 71–76, 94–96; P. J. Šafářik, *Slovanský národopis*, Praha 1955, 55–69, 146–147; K. Czoernig, *Hav. gelo*, 56–57, 78.

Сѣановништво

Далмација је једина област монархије у којој је релативно лако израчунати број православног српског становништа. То је последица чињенице да су припадници православне вероисповести на овом подручју искључиво српске народности.²⁷

Према подацима садржаним у годишњацима, становништво се према вероисповести кретало у две деценије на следећи начин:

Табела 1.1.1²⁸: Број домаће сѣановништва Далмације према вероисповести 1828, 1838, 1848. (без војске).²⁹

Година	Број становника према вероисповести						Укупно
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Аугзбург.	Хелвети	Јевреји	
1828.	272 389	-	68 424	-	-	508	341 321
1838.	305 957	820	71 498	1	21	620	378 917
1848.	335 466	915	79 983	-	31	408	416 803

* У годишњаку се наводи да ово нису прецизне бројке за 1828. јер су подаци каснили, па су састављачи употребили оне из 1827. рачунајући на њих разлику умрлих/новорођених за 1826/27. Упркос томе, због недостатка других бројки из којих би се могли израчунати подаци за поједине вероисповести у 1828. користитићемо оригиналне податке из издања за 1828. Видети још напомену 24.

Табела 1.1.2³⁰: Удео вероисповести у укупном домаћем сѣановништву Далмације 1828, 1838, 1848. у %.

Година	Удео у становништву према вероисповести у %					
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Аугзбург.	Хелвети	Јевреји
1828.*	79,80	-	20,04	-	-	0,14
1838.	80,74	0,21	18,86	0,0	0,0	0,16
1848.	80,48	0,21	19,18	-	0,0	0,09

* Видети напомену у Табели 1.1.1.

27 Изузев евентуелно неколико појединаца које би држава овде послала као чиновнике и слично.

28 Извор: *Versuch...* 1828, Tafel 7, 9; *Darstellung...* 1829, Tafel 5; *Tafeln...* 1838, Tafel 1; *Tafeln...* 1847/48, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.

29 *Домаће* становништво у смислу: *домаћи* присутни, *иљуђинци* и *сѣранци* присутни. Видети напомену 18.

30 Извор: табела 1.1.1.

Табела 1.1.3³¹: Просечан годишњи прираштај домаћеј становништва према вероисповестима у Далмацији 1828–1838, 1838–1848. и 1828–1848. по теометријском просеку у %.

Период	Прираштај становништва према вероисповести у %				
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Јевреји	Укупно
1828/38.	1,168	-	0,440	1,001	1,050
1838/48.	0,925	1,102	1,127	-4,098	0,957
1828/48.	1,046	-	0,783	-1,090	1,003

Из табела произлази да је српско православно становништво током читавог периода чинило скоро петину становништва Далмације. За разлику од четврте деценије 19. века, раст православне популације био је веома снажан четрдесетих година.

Поставља се питање да ли су подаци садржани у годишњацима у складу са другим доступним изворима. Српска православна црква у Далмацији редовно је водила спискове својих верника, а део тих спискова публикован је у Србско-далматинском магазину. У наведеном Магазину наводи се да је 1831. у Далмацији било 272 901 католика и 70 514 православаца (70 764 са Перојем у Истри)³². Табеле, међутим, наводе 277 725 католика и 66 041 православаца (без 6 277 војника).³³ Магазин наводи за 1843. годину 387 194 становника Далмације, од којих је 75 574 православних (19,5%).³⁴ Табеле, међутим, наводе 397 051 становника и 74 876 православаца (18,8%) без војске.³⁵ Бивши начелник статистичког одељења у Београду, Владимир Јакшић, у свом чланку о српском становништву Хабзбуршке монархије наводи да је податке о броју православних верника преузео из неког црквеног пописа за 1848. и наводи 81 336 православних становника. То је за 1343 више него што се наводи у годишњаку.³⁶ Из

31 Извор: Табела 1.1.1.

32 Т. Петрановић, *Географско статистички преглед Далмације*, Србско-далматински магазин, 3 (1838), 43-44.

33 *Tafeln... 1831.*, Tafel 1.

34 Подаци преузети из: В. Прпа – Јовановић, *Srbsko-dalmatinski magazin 1836–1848. Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*, Split, 1988, 19–20. Прпа наводи као извор: Ђ. Николајевић, *Далмација*, Србско-далматински магазин, 8 (1843).

35 *Tafeln... 1843.* Tafel 2.

36 Владимир Јакшић наводи да је 1848. у читавој Далмацији било 417.110 становника (тврди да је број према политичком попису), што је, међутим, тачан навод из *Табела*, али за 1847. годину: В. Јакшић, *Несјајање српскога народа у Угарској*, Гласник Српског ученог друштва, 33 (1872), 91, 119; *Tafeln... 1847/48.*, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.

претходно наведеног произлази да су црквени пописи исказивали већи број православног становништва него званична аустријска статистика.³⁷

Сви подаци, било они из годишњака или они из црквених пописа, ипак наводе приближно једнак удео српског православног становништва у Далмацији, који је износио око 20% током читавог периода.

Православна црква

Табеле веома детаљно обрађују податке о цркви у Далмацији. Према садржаним информацијама, стање католичке, унијатске и православне цркве изгледа овако:

Табела 1.2.1³⁸: Број парохија, локалних капела, свейовној свешћенства према црквама у Далмацији 1828, 1838, 1848.

Година		Црква		
		Католичка	Грчко-сједињена	Грчко-несједињена
1828.	Парохија/лок. капела	402	-	122
	Св. свештеника	1723	-	124
1838.	Парохија/лок. капела	381/62	3	104/21
	Св. свештеника	1174	5	126
1848.	Парохија/лок. капела	373/57	3	115
	Св. свештеника	847	5	137

Занимљиво је да се подаци о броју парохија за поједине године не подударају са другим изворима. У Србско-далматинском магазину наводи се да је 1835. било 115 парохија (и још једна у Истри), што је број који *Табеле* наводе константно тек од 1841.³⁹

Када се ови бројеви укрсте и са подацима о становништву према вероисповести, добија се следећа слика:

37 Постоје многобројне могућности: неисправни подаци који су слати у Беч, неажурирани подаци црквених пописа, другачија методологија (пописивање одсутних и тд.).

38 Извор: *Versuch...1828, Tafel 63.; Tafeln... 1838, Tafel 43; Tafeln... 1847/48, II Teil, Tafel 10.*

39 Србско-далматински алманах, 2 (1837), 113–119.

Табела 1.2.2⁴⁰: Број верника на једну парохију и једног свештеника према вероисповестима у Далмацији 1828, 1838, 1848.

Година	Парохија / свештеник	Број верника		
		Католика	Грчко-сједињених	Грчко-несједињених
1828.	једна парохија	678	-	561
	један свештеник	158	-	552
1838.	једна парохија	803	273	687
	један свештеник	261	164	567
1848.	једна парохија	899	305	695
	један свештеник	396	183	583

Из табела произлази да код свих вероисповести расте број верника на једног свештеника, али да је тај број код православних ипак далеко већи него код других. То, свакако, негативно утиче на квалитет верског живота српског православног становништва у Далмацији и сведочи о лошем статусу православне цркве у провинцији.

Школство

Што се тиче основних, односно народних школа, прегледи их деле само на католичке и некатоличке. До издања за 1838. помиње се једна некатоличка тривијална школа, али онда нестаје. У штампаним издањима постоје прегледне табеле о италијанским школама у Далмацији. У њима се наводе чисто италијанске, али и мешане италијанско-далматинске, које ће 1847. постати италијанско-српске :

Табела 1.3.1⁴¹: Број италијанских и мешаних школа у Далмацији према језику 1841–1847.

Година	Школе према језику		
	Италијанске	Италијанско-далматинске	
1841.	13	38	
1842.	13	43	
1843.	17	43	
1844.	16	59	
1846.	37	73	
		Италијанско-српске	Српске
1847.	47	119	32

40 Извор: Табела 1.1.1, Табела 1.2.1.

41 Извор: *Tafeln... 1841, Tafel 47.; Tafeln... 1842, Tafel 56.; Tafeln... 1843, Tafel...; Tafeln... 1844, Tafel 56.; Tafeln... 1845/46, II Teil, Tafel 11.; Tafeln... 1847/48, II Teil, Tafel 11.*

Шта се тачно подразумева под појмом „српске“, није сасвим јасно. Језички критеријум тога времена је, наиме, готово све словенско становништво Далмације рачунао у Србе.⁴² Према неким другим изворима, у Далмацији су 1847. постојале 52 српске верске школе.⁴³

Што се тиче виших школских установа српског православног становништва у Далмацији, 1833. отворена је Богословија, односно клирикална школа у Шибенику.⁴⁴ Табеле је региструју тек од 1839, када је бројала 5 наставника и 29 ученика. Трошкови рада наведени су у висини од 5636 фл. Све до 1848. школа је бројала 5 наставника⁴⁵ и двадесетак ученика, који су сви уједно били и стипендисти. Трошкови рада и висине стипендија доста су високи. Тако нпр. у 1847. трошкови рада школе износе 2 938 фл. за 5 наставника и 30 ученика, док исти примају укупно 4 235 фл. за стипендије. У поређењу са школама у Војној граници, то су високи износи.

У провинцијским прегледима понекад се помиње да у неким школама постоји истовремено католичка и православна веронаука.⁴⁶ Од 1845. наводи се да постоји и посебан кућни студиј за православне, који користи двадесетак ученика.

Према расположивим подацима, школство православних Срба у Далмацији било је оскудно. Ако изузмемо наводе о „српским“ школама, за које није сасвим јасно шта се под тим појмом подразумева, у Далмацији постоји само Богословија и евентуелно неке мешане школе. За заједницу која чини готово петину становништва, то је изузетно мало и сведочи о лошој ситуацији у којој се српска просвета у Далмацији тада налазила.

Срби у Војној граници

Подаци о Војној граници као територији под непосредном контролом двора доста су богати, али и ту има ограничења.

Становништво

Пописи становништва препознају само вероисповест, али не и по територијама појединих регименти, већ само за читаву Војну границу укупно.

42 Водећи лингвисти и етнографи тога времена сматрали су целокупно становништво штокавског наречја Србима. Видети напомену 26.

43 Историчар Коста Милутиновић наводи да су 1847. у Далмацији радиле 52 српске школе верског карактера. Податак је преузео из: Србско-далматински магазин, XII (1847), 143. Видети: К. Милутиновић, *Срби у Далмацији 1797–1878*, Историја српског народа V-2, Београд, 1981, 288.

44 Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд, 1989, 545.

45 Само за 1841. наведено је да су била 3 наставника.

46 У издању за 1842. помињу се 3.

Посебан проблем у овом случају јесте чињеница да овде православно становништво није искључиво српско, већ и румунско. Због тога се морамо ограничити само на становништво православне вероисповести (дакле Србе и Румуне заједно).

У издању за 1828. састављачи су у текстуалној форми настојали да мало детаљније приближе и међунационалне односе у Војној граници. Поред описа физичких и психичких карактеристика Крајишника, аутори наводе да по тада савременој процени, у Војној граници живи 728 173 Срба (Раца), 121 062 Влаха, 79 363 Мађара, 9 000 Немаца, 1 500 Клементинаца и 1 500 осталих (Грка, Цигана, Јевреја итд.). На темељу чега је процена сачињена, није саопштено.⁴⁷ То је уједно и једини навод о националној разноврсности границе.

Из расположивих података могуће је сачинити преглед присутног становништва, без припадника војске у наведених 20 година⁴⁸:

Табела 2.1.1⁴⁹: *Домаће сīановништво Војне границе 1828, 1838, 1848. према вероисповести (без војске).*⁵⁰

Година	Број становника према вероисповести						Јевреји	Укупно
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици*				
1828.**	434 344	53 073	543 154	42 659			450	1 073 680
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.		
1838.	464 075	55 952	556 774	12 154	31 010	2 539	475	1 122 979
1848.	518 431	62 395	605 565	15 062	31 297	4 537	566	1 237 853

* У издању за 1828. писар је евидентно погрешно уписао бројеве за православне под евангелике и обрнуто. Ми смо их овде исправили. У истом издању постоје рубрике о евангелицима и реформисаним а касније су рубрике промењене у: верници аугзбуршке конфесије, хелветске конфесије, унитаристи.

** Видети напомену у Табели 1.1.1.

47 Статистичар Хизингер се помиње као аутор дела текста. *Versuch... 1828, Tafel 86.*

48 У овом случају мисли се на професионалну војску, не на граничаре који чине већину становништва. Војска у прегледима по вероисповести није никад обухваћена. Како не постоје подаци који би нам открили међуверске односе у војсци, предмет табела је само присутно цивилно становништво.

49 Извор: *Versuch... 1828, Tafel 7, 9; Darstellung... 1829, Tafel 5; Tafeln... 1838, Tafel 1; Tafeln... 1847/48, I Teil, II Abteilung, Tafel 2.*

50 *Домаће становништво у смислу: домаћи присутни без њуђинаца и сїранаца.* Видети напомену 18.

Табела 2.1.2⁵¹: Удео појединих вероисповести у укупном домаћем становништву Војне Границе 1828, 1838, 1848. у %, (без војске).

Година	Удео у становништву према вероисповести у %						Јевреји
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици			
1828.*	40,45	4,94	50,58	3,97			0,4
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.	
1838.	41,32	4,98	49,58	1,08	2,76	0,23	0,4
1848.	41,88	5,04	48,99	1,21	2,53	0,36	0,4

* Видети напомену у Табели 1.1.1.

Табела 2.1.3⁵²: Просечан годишњи прираштај становништва по вероисповестима у Војној Граници 1828–1838, 1838–1848 и 1828–1848 по теометријском просеку у %.

Период	Прираштај становништва према вероисповести у %						Јевреји	Укупно
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици*				
1828/38.	0,664	0,529	0,247	0,6916			0,542	0,449
				Аугзбург.	Хелвети	Унитар.		
1838/48.	1,113	1,095	0,843	2,168	0,092	5,976	1,768	0,978
1828/48.	0,888	0,812	0,545		0,886		1,153	0,713

* У овом случају упоредићемо наводе за Евангелике из 1828. са укупним бројем припадника аугзбургске, хелветске конфесије и унитариста заједно из 1838. Види још напомену * у Табели 2.1.1.

Из табела се јасно разазнаје да православно становништво расте најспорије од свих (изузев мале заједнице Хелвета) и постепено губи на уделу у Војној граници.

Поставља се питање у коликој мери су ови подаци поуздани и да ли постоје другачије информације за наведене године. Карловачка митрополија је

51 Извор: Табела 2.1.1.

52 Извор: Табела 2.1.1. Начин рачунања је према тзв. Бертилоновој методи (систем камата на камату, рачунање тзв. геометријског просека), види: F. Vrbanić, *нав. дело*, 44; D. Breznic, *Demografija*, Београд, 1988, 97.

редовно спроводила пописе својих верника. Нама је доступан један за 1847, који је веома детаљан.⁵³ Овај попис, међутим, не садржи и податке о Ердељској војној граници. Из тог разлога одбићемо бројке из годишњака за наведене територије и упоредити са онима из црквеног пописа.⁵⁴ Према црквеном попису из 1847. године, на простору Војне границе без Ердељске границе било је 1 097 076 становника, према годишњаку 1 104 121. Разлика је у 7 045 људи. То је релативно мало одступање (испод 1% у односу на обе бројке). Осим тога, подаци за поједине генералате такође су веома приближни. Према црквеном попису, на том подручју живело је 481 323 Срба (тј. 43,87% односно 43,59% укупног становништва, ако се узме у обзир цифра из годишњака). Веома мала одступања сведоче о прецизности и поузданости оба пописа.

Православна црква

Подаци о цркви доста су детаљни, пошто су у прегледима цркве по провинцијама садржани подаци о броју парохија и свештенства појединих вероисповести.

У прегледу свештенства ограничићемо се на 1828, 1838. и 1847. годину, јер податке за 1848. *Табеле* не наводе.

Табела 2.2.1⁵⁵: Број парохија локалних капела и свештенова времена вероисповестима у Војној граници 1828, 1838, 1847.

Година		Црква			
		Католичка	Грчко-сједињена	Грчко-несједињена	Протестантска
1828.	Парохија/лок. капела	321/18	109/1	733/1	99
	Св. свештеника	364	110	736	99
1838.	Парохија/лок. капела	317	140	483/3	100
	Св. свештеника	524	139	705	179
1847.	Парохија/лок. капела	320	125	534/3	93
	Св. свештеника	547	131	706	194

53 В. Јакшић, *нав. дело*, 98–99.

54 Бројке су добијене на основи података из провинцијског прегледа Војне границе, где, међутим, не постоји и деоба становништва према вероисповести. Зато је могуће упоредити само укупан број становника.

55 Извор: *Versuch... 1828, Tafel 63.; Tafeln... 1838, Tafel 43.; Tafeln... 1847/48, II Teil, Tafel 10.*

Из табеле произлази да је код свих вероисповести растао број свештених лица, осим код православних. Када се наводи о броју свештеника укрсте са подацима о броју становника према вероисповести у наведеним годинама, добија се следећа слика:

Табела 2.2.2⁵⁶: Број верника на једну парохију и једног свештеника према вероисповестима у Војној граници 1828, 1838, 1847.

Година		Број верника			
		Католика	Грчко-сједињена	Грчко-несједињена	Протестаната
1828.	једна парохија	1353	4869	741	430
	један свештеник	1193	482	738	430
1838.	једна парохија	1463	400	1152	457
	један свештеник	886	402	789	255
1847.	једна парохија	1620	499	1134	547
	један свештеник	947	476	858	262

Из табеле произлази да се број верника на једног свештеника код свих вероисповести у начелу смањивао, са изузетком православних. То је, свакако, негативан чинилац за квалитет верског живота православног српског становништва.

Школство

Података о школству у Војној граници има много. Проблем са њиховим коришћењем састоји се у томе што се у већини издања основне школе деле само на католичке и некатоличке. На темељу таквих података није могуће сазнати ништа прецизно за православне (посебно само српске) школе. У штампаним издањима постоје и информације о народним школама према матерњем језику у Војној граници за неколико последњих година, закључно са 1847.

У првом штампаном издању (за 1841) уведена је прегледна табела о народним школама. Школе су разврстане према језику у 8 категорија. Занимљиво је да је одабрана подела на хрватско-илирске, српско-илирске и славонске школе. Шта се у крајњој мери подразумева под тим називима, није сасвим јасно, с обзиром на комплексност проблема језичке диференцијације становништва.⁵⁷

56 Извор: Табела 2.1.1, Табела 2.2.1, *Tafeln... 1847/48, I Teil, I Abteilung, Tafel 2.*

57 У годишњаку нису наведена објашњења ових појмова. Према превладавајућем критеријуму тога времена (који прихватају и директори дирекције Карл Черниг и Адолф Фикер) сви корисници штокавског наречја су етнички Срби. Велика је вероватноћа да је такав или сличан критеријум примењен и овде. Видети напомену 26.

Табела 2.3.1⁵⁸: Број народних школа према језику у Војној Граници 1841, 1847.

Школе према језику	Граница									
	Хрватска		Славонска		Банатска		Ердељска		Укупно	
	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.	1841.	1847.
Немачке	75	79	48	49	41	44	29	29	193	201
Мађарске					2	2	145	144	147	146
Грчке		1	2	2	1	1			3	4
Влашке					99	99	116	112	215	211
Хрв.-илирске	263	265							263	265
Срп.-илирске			103	102	85	91			188	193
Славонске			128	134	3	2			131	136
Словачке			1	1	3	7			4	8
Мешане		22	1	1	1	1	7	7	9	31
Укупно	338	367	283	289	235	247	297	292	1153	1195

Ако се наведене бројке за српске школе укрсте са наводима о броју Срба у Војној Граници, према Јакшићу⁵⁹ произлази да је 1847. на 2 494 Срба била једна школа. Ако би се у те школе евентуално уврстиле и славонске, однос би се смањило на 1 463 на једну школу.⁶⁰ Пошто немамо податке о уделу других народности у становништву границе, нисмо у могућности да тачно одредимо и односе у школству истих. Једино ако претпоставимо да су све српске, влашке (међу Румунима има и унијата) и грчке школе православне, а остале других вероисповести, могао би се израчунати однос православних према неправославним школама:

Табела 2.3.2⁶¹: Удео влашких, српских, грчких школа у Војној Граници 1841, 1847.

Година	Број влашких, српских, грчких школа	Удео влашких, српских, грчких школа у %	Удео православног становништва у %
1841.	406	35,21	50,58
1847.	408	34,14	48,92

58 Извор: *Tafeln... 1841, Tafel 47.; Tafeln... 1847/48, II Teil, Tafel 11.*

59 В. Јакшић, *нав. дело*, 99.

60 Ако би се узео у обзир језички критеријум. Касније су, наиме, славонске школе преименоване у српске. Видети напомену 26.

61 Извор: Табела 2.1.2; Табела 2.3.1; *Tafeln... 1847/48, I Teil, I Abteilung, Tafel 2.*

Удео само српско-илирских школа у укупном броју школа границе био би 16,3 % у 1841. и 16,15% у 1847.⁶²

Ако прихватимо претпоставку да је у Хрватској, Славонској и Банатској граници живело 481 323 Срба (тј. 43,87% или 43,59%)⁶³, онда је могуће израчунати и однос српског становништва и школства на тој територији. Према издању за 1847. било је 193 српско-илирске школе од укупно 1195 (тј. 16,15%). У односу на српско становништво, то је веома мали проценат. Према црквеном попису за 1847, Срба је у Банатској граници било 39,13% (38,95%)⁶⁹, док је удео српско-илирских школа према годишњаку 35,29%. У Славонској граници удео Срба био је 34,16% (33,23%)⁶⁹, српско-илирских школа 36,84%. Из наведеног произлази да је број српских школа у обе границе више-мање пратио и однос у становништву. Збуњује, међутим, податак да у читавој Хрватској граници нема ниједне школе која би била називана српском, а при томе су према црквеном попису Срби тамо чинили 46,13% (46,3%)⁶⁹ становништва. Из наведеног би се могло (уз поменуте оградe и претпоставке) закључити да православно становништво Војне границе није имало пропорционални удео у народном школству, већ знатно нижи.⁶⁴ За српско школство вреди (уколико су наводи аустријске статистике тачни), пре свега, констатација да у Хрватској граници нема адекватан статус, боље речено, не постоји.

Треба истаћи и чињеницу да штампана издања годишњака наводе и укупан број народних школа у читавој монархији према језику. Према тим подацима, 1841. у монархији је било укупно 188 српских школа, односно онолико колико их је било у Војној граници. За 1847. тај број већ износи 387. Ова бројка очигледно је последица чињенице да су у српске школе уврштене све славонске, као и српске школе у Далмацији (до 1847. вођене су као далматинске). Томе у прилог иде и чињеница да у прегледу о мешаним школама све до тада означиване као славонске, именоване су као српске. Тако је 1847. забележено још и 24 хрватско-српских, 2 немачко-српске и 130 италијанско-српских школа.⁶⁵

Што се тиче виших школа, подаци су нешто јаснији и комплетнији. Све гимназије, богословије и сличне институције описане су конкретно, са именом, седиштем, износом трошкова и најчешће, бројем професора и ученика. Школа католичке или протестантске вере има много, што се не може тврдити и за православне. Што се тиче школа грчко-несједињених, од издања за 1831.

62 *Исџо.*

63 Број Срба према Јакшићу, а постоји израчунати према наводима Јакшића (први број) и коришћењем тафелн за број целокупног становништва (други број).

64 Василије Крестић наводи да су у читавој Хрватској и Славонији заједно са Војном границом у 1856. постојале само 32 српске основне школе верског карактера, али напомиње да се подаци о броју школа веома разликују. В. Крестић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1849–1868*, Историја српског народа V-2, Београд, 1981, 137.

65 *Tafeln... 1841, Tafel 47; Tafeln... 1847/48, II Teil, Tafel 11.* Видети напомену 64.

помињу се Карловачка гимназија, Богословија и Конвикт, од 1836. Семинар, Алумнеум од 1842.⁶⁶

За Гимназију у Сремским Карловцима, од издања за 1831. све до 1847, наводи се број наставника, ученика, износи трошкова за рад и стипендија за наведени број стипендиста. Тако се нпр. за 1838. наводи да гимназија има 6 наставника, 228 ученика, 1597 фл. трошкова за рад и 3 стипендисте, који примају укупно 200 фл.⁶⁷ Број ученика постепено опада да би 1847. достигао свега 174. Исти тренд опадања броја ученика забележен је и у сачуваним оригиналним књигама Гимназије, али за поједине године са бројем ђака различитим од оних наведених у годишњацима.⁶⁸

Подаци за карловачку Богословију такође су детаљни, али од 1841. недостају информације о трошковима. Конвикт се не спомиње од 1840. године, док за Алумнеум углавном недостају подаци о трошковима.

Генерално гледано, према расположивим подацима произлази да школство православног становништва (српског такође) није имало статус адекватан пропорционалном уделу у становништву, већ знатно лошији.

Срби у Угарској (са Хрвајском и Славонијом)

Отпор угарских институција у првој половини 19. века онемогућавао је статистичком уреду прикупљање највећег броја података. Упркос томе, састављачи годишњака су у провинцијским прегледима за Угарску објавили неколико занимљивих информација о становништву. Подаци о цркви су мањкави у потпуности, док су они о школству малобројни.

Становништво

У првом издању за 1828. не постоји табеларни приказ становништва угарских жупанија према вероисповести, већ само укупан број житеља жупанија. Састављачи овог прегледа, очигледно свесни недостатака, настојали су да проблем делимично реше навођењем података из разних извора.⁶⁹ Као релативно актуелни, наведени су подаци извесне конскрипције мушког неплемићког

66 Конвикт и Алумнеум (Благодјејаније) јесу врсте интерната или студентског дома. Под семинаром није скроз јасно шта се подразумева: Ж. Димић, *Сремски Карловци*, Сремски Карловци, 2003, 56–58.

67 *Tafeln...* 1838, Tafel 44.

68 К. Петровић, *Историја српске православне велике гимназије карловачке*, Нови Сад, 1951, 110–111. Наводи комплетну табелу броја ученика по школским годинама у првој половини 19. века. Тако за шк. годину 1837/38. наводи податак о 231 ученику. Разлике можда произлазе из чињенице да Петровић наводи бројеве према школским годинама, док су *Табеле* ограничене на календарску.

69 У текстуалној форми наведени су подаци претходних пописа (јозефински пописи, попис 1805).

становништва из 1826. која је, међутим, обелодањена тек 1829.⁷⁰ Према том попису, у Угарској је живело 2 357 631 католик, 283 901 протестант, 518 455 реформисаних, 579 619 грчко-несједињених и 77 383 Јевреја мушког пола и неплемића. Уз преглед Угарске, састављачи су приложили и етнографску карту Угарске, која је направљена према предлошку Јована Чапловича.⁷¹ Према наведеној карти, Срби живе у апсолутној већини у читавој цивилној Славонији, Срему, јужној Бачкој и западном Банату.

У издању за 1829. састављачи су за преглед становништва угарских жупанија искористили један црквени католички шематизам из 1829. године, према којем је у Угарској било 9 264 553 становника. Аутори напомињу да шематизми католичке цркве могу бити у најбољем случају поуздани за наводе о становништву римокатоличке вере, док за остале вероисповести никако. Упркос томе, овај шематизам послужиће као основ за примену стопе прираста, која је израчуната на темељу јозефинских конскрипција 1784–87. Односи између вероисповести у укупном становништву тиме остају непромењени, јер су, према таквој рачуници, све верске заједнице расле по истим стопама. На такав начин биће израчунати сви наводи о становништву Угарске, без Ердеља, све до 1848, који су из наведених разлога увек навођени као апроксимативни.⁷²

Шематизам наводи број настањених места, становника (према вероисповести: *католици, грчко-сједињени, грчко-несједињени, евангелисти, реформисани, Јевреји*.⁷³), парохија и свештеника римокатоличке и грчко-сједињене цркве по свим жупанијама.

Према поменутом шематизму у Угарској је 1829. од 9 264 553 становника било према вероисповести:

Табела 3.1.1⁷⁴: *Становништво Угарске према вероисповести 1829.*

	Број становника према вероисповести					
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелисти	Реформисани	Јевреји
број	5 293 370	710 090	1 005 678	662 881	1 390 206	202 328
удео у %	57,14	7,66	10,86	7,15	15	2,18

70 *Versuch einer...* 1828; Tafel 92.

71 Чаплович је у том периоду издао неколико статистичко-етнографских дела која се и данас користе као извори. Критеријум етничке диференцијације није сасвим јасан: распознаје Хрвате, Славонце (Шокци и Буњевци) и Србе). Срби грчке вере чине већину у читавој цивилној Славонији. J. Csaplovics, *нав. дело*, 156-165, 206.

72 Подаци за Ердељ су нешто прецизнији јер су коришћени подаци о рођењима/смртним случајевима. *Darstellung...* 1829, Tafel 86; A. Ficker, *Skizze...1829 bis 1853*, 11.

73 Од издања за 1830. евангелисти су наведени као протестанти аугзбуршке конфесије, а реформисани као протестанти хелветске конфесије.

74 Извор: *Darstellung...* 1829, Tafel 86.

Узимајући у обзир да шематизам обрађује податке и према жупанијама, навешћемо овде податке за неколико њих, за које се поуздано зна да су у великом броју биле насељене српским становништвом.

Табела 3.1.2⁷⁵: Становништво у одабраним ујарским жупанијама према вероисповести 1829.

Жупанија	Број становника према вероисповести					
	Католици	Грчко-сједињени	Грчко-несједињени	Евангелици	Реформисани	Јевреји
Бачка	282 843	10 922	115 345	21 713	16 987	5 258
Торонтал	131 090	-	179 374	2 676	1979	1 752
Срем	26 813	738	43 932	69	2007	40
Барања	170 387	-	14 632	4 592	41 632	1 742
Пожешка	40 015	-	7 075	2	-	171
Вировитичка	98 512	17	30 094	55	2 012	349
Крашовска	24 219	17 787	123 985	117	14 885	353
Тамишка	78 615	-	190 212	3 155	1932	1277

Према наведеном шематизму произлази да је православно становништво чинило следећи процентуални удео у жупанијама:

Табела 3.1.3⁷⁶: Процентуални удео православних у укупном становништву у одабраним жупанијама 1829.

Жупанија	Укупно становника	Удео православног становништва у %
Бачка	451 068	25,57
Торонтал	316 871	56,60
Срем	73 599	59,69
Барања	233 298	6,27
Пожешка	47 263	14,97
Вировитичка	131 039	22,97
Крашовска	181 346	68,37
Тамишка	275 191	69,12

75 Исто.

76 Исто.

У Бачкој, Срему, Барањи, Пожешкој и Вировитичкој жупанији православно становништво је, вероватно, готово у потпуности српско. У Торонталској, Крашовској и Тамишкој жупанији православни су Срби и Румуни.

Поставља се питање у коликој мери су ови подаци уопште поуздани, пошто у њихову тачност сумњају чак и сами састављачи годишњака. Сличне шематизме су, међутим, користили разни приватни статистичари за своја дела.⁷⁷

Могуће је да католичка црква није могла, а можда није ни хтела, да претерано води рачуна о броју верника других конфесија. Слични подаци за 1829. нису на диспозицији, тако да компарација представља проблем. Једини извор представљали би наводи Чапловича, који информирше само о укупном броју становника по жупанијама. Његови бројеви су углавном знатно нижи од наведених у шематизму.⁷⁸ Колика је дефинитивна вредност података овог шематизма, није још сасвим утврђено.

Православна црква

Нажалост, наводи о православној цркви, односно грчко-несједињеној, како гласи њен назив у *Табелама*, веома су оскудни. Нема информација о броју парохија, нити броју свештеника. Једини подаци такве врсте налазе се у текстуалном делу провинцијског прегледа Угарске. На том месту се наводи да је грчко-несједињена црква са седиштем у Сремским Карловцима у Угарској организована у 7 епископија.⁷⁹ У штампаним издањима садржани су још и подаци о броју манастира и монаха.⁸⁰

Школство

Подаци о школству су веома оскудни. О основном школству није могуће ништа сазнати. О вишим школама први наводи су тек од издања за 1841, у којем стоји да у Угарској постоје и две грчко-несједињене гимназије. У издању за 1842. наведена су и њихова седишта (Вршац и Нови Сад). У издању за 1844. наведене су већ 4 гимназије (Митровица, Шид, Даљ, Вуковар) и подаци

77 Мађарски статистичар Елек Фењеш користи такве шематизме за прорачуне становништва за 1838, 1840. и друге године, а његове наводе нпр. преузима често цитирани Фран Врбанић. E. Fényes, *Ungarn im Vormärz*, Leipzig, 1851, 30–31; F. Vrbanic, *нав. дело*, 34.

78 Са друге стране, бројеви за Вировитичку, Пожешку и Крашовску жупанију знатно су већи. J. Csaplovics, *нав. дело*, 156–165.

79 *Darstellung... 1829*, Tafel 86.

80 У издању за 1842. стоји да у Угарској постоје 23 грчко-несједињена манастира са 156 монаха. *Tafeln... 1842*, Tafel 76.

о 16 професора и 1419 ученика. Ти подаци остаће непромењени све до 1848.⁸¹ Зашто се више не помиње гимназија у Новом Саду, није јасно.

Због недостатка статистичког материјала, количина информација о Србима са подручја Угарске, нажалост, доста је ограничена, тако да је тешко изводити закључке без компарације са много већим бројем друге грађе.

ЗАКЉУЧАК

Овим кратким истраживањем настојали смо да читаоцима прикажемо садржај и евентуални потенцијал овог историјског извора за даља истраживања. Истовремено, анализиран је један мали део расположивих података у вези са становништвом, црквом и школством српског православног становништва у Хабзбуршкој монархији за период 1828–1848. Општи утисак који се намеће на темељу резултата анализа, говори о неповољном положају српског православног становништва у Аустрији. Удео у укупном становништву је у спором, али константном опадању. Православна црква располаже знатно мањим ресурсима од других црквених организација, о чему сведочи велики број верника на једног свештеника. Школство, по свему судећи, није пропорционално распоређено по вероисповестима, а однос броја школа и верника неповољан је за православно становништво. Ови општи закључци вреде како за Далмацију тако и за Војну Границу. Ово кратко истраживање, међутим, није могло да анализом обухвати све расположиве податке. Много детаљнијим истраживањем сигурно је могуће открити још много других појединости, тенденција, законитости у вези са српским народом, али и шире. Истовремено, остаје питање поузданости годишњака као статистичког извора. Чињеница да се ради о званичном документу једне државе и да је коришћен за сагледавање стања од стране државног врха, ипак говоре у корист употребљивости извора.

81 Недостају подаци за 1846. и 1848. у провинцијским прегледима. *Tafeln... 1841, Tafel 64; Tafeln... 1844, Tafel 56.*

**“TAFELN ZUR STATISTIK DER
OESTERREICHISCHEN MONARCHIE”
(STATISTICAL TABLES OF THE AUSTRIAN MONARCHY)
1828-1848, A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE SERBIAN
POPULATION OF THE HABSBERG EMPIRE**

Summary:

This document focuses on a series of Austrian statistical yearbooks, commonly called the *Tafeln* (Tables), containing information relevant for demographic and other research concerning the Serbian population in certain regions of the Habsburg Monarchy (Dalmatia, Military Frontier, certain areas of the Kingdom of Hungary) for the 1828-1848 period. The most informative and interesting were the data related to the school system, the church resources and the religious diversity.

The *Tafeln* yearbooks were published by the central statistical office of the Austrian Empire, established in 1829 with the purpose to collect, process and analyse statistical data of various sorts from all the provinces of the Empire. There were many technical and political reasons for which it was not possible to fully achieve this goal. For instance, in the territories of the Hungarian Monarchy the steadfast and quite legal opposition of the local authorities hindered the data collection process almost totally. From all other provinces the data was collected through different state institutions (military, police, justice department etc.), Church (the data regarding mortality, birth rates etc.) and private businesses (industry, guilds etc.). The quantity and the quality of the data were not always of the same level, and the validity of the data received by some non-state institutions could be questionable. Nevertheless, the amount of information collected over the years was impressive.

The *Tafeln* were reproduced in 100 copies and were reserved for the highest state authorities alone, and yet only 6 copies contained the classified data about the finances, the military and the provinces. The restrictions lasted until 1850 when the office made all further contents publicly available.

Probably due to the secrecy and an extremely small number of printed copies, the *Tafeln* remained almost unknown to the world as well as to the Serbian historiography. There are only a few examples when they were referenced by historians in Serbia while more examples can be found with the researchers in Austria, Germany and Italy.

The basic structure of the yearbooks remained almost unchanged throughout the said period. The content, originally divided in 6 chapters (Land, Population, State organization and administration, Culture, Provincial overviews, Appendix), was reduced to 5 in 1831 when chapters on Land and Population were merged. The chapters were then subdivided into groups of single statistical tables named simply a *Tafel* (Table), all titled according to their content.

The nature of the information contained in the chapters remained more or less the same in the course time: (Land) area of provinces, different soil types; (Population) population from various aspects – age, religion, mortality etc.; (State organization and

administration) organizational structure and the number of employees in the state institutions with the institution expenditures; (Culture) church, educational system, agriculture, industry, infrastructure, trade; (Provincial overviews) practical overview of all the data by provinces; (Appendix) banking and insurance sector, average wages etc..

The Serbian population of the monarchy is not mentioned specifically by name in the statistical tables of the *Tafeln*, since the national diversity of the empire was not a subject of the population census. There are only a few exceptions in cases where the authors used other sources to complete the provincial population overviews prior to 1828. Division of the population by their mother tongues also cannot be found. For this reason this document is focused on analysing the religious situation in Dalmatia, the Military Frontier and certain areas of the Kingdom of Hungary – territories where the predominant part of the Orthodox population consisted of the Serb nationals. The yearbooks contain data about the total population, birth rate, mortality and the number of marriages by religions in different provinces. Unfortunately, data crossing with other columns is usually not possible, i.e. the age structure of mortality of the Orthodox population.

Data about the Orthodox Church is very interesting given the fact that the highest religious, political and national institutions of the Serbian population in the Austrian Empire were all represented by the Metropolis with the seat in Sremski Karlovci. Further information about the number of Orthodox episcopacies, priests, monasteries and monks can also be found in the Provincial Overviews chapters.

Facts regarding the Serbian school system are rather poor (especially for the 1830's) and sometimes confusing. All the primary schools are initially sorted by Catholic and non-Catholic only. From 1841 classification of the primary schools by the *mother tongues* can be found, but the term "Serbian" remains rather indistinctive (it seems that the expression was used in the meaning referring to all those using the *što* or the *štokavian* dialect). Higher educational institutions are named and presented individually, usually specifying the number of teachers, students and sometimes school expenditures and fellowships.

The Serbs in Dalmatia: According to the population data, the share of the Orthodox population in Dalmatia (which consisted almost totally of Serbs) shrunk from 20.04% in 1828 to 19.18% in 1848. The main reason lies in the fact that the annual Orthodox population growth rate during the 1828-38 period was extremely low (only 0.44% unlike the 1.05% provincial average).

The number of believers per one priest was in constant increase with all religious groups but still much higher with the Orthodox (i.e. in 1848 there were 583 Orthodox believers per priest while with Catholics this number was no more than 396). Yet, it is an interesting fact that the *Tafeln* always cite smaller numbers of Orthodox believers than censuses made by the Orthodox Church in Dalmatia.

The Primary schools using the "Serbian" language appear for the first time in 1847 (119 mixed Italian/Serbian, 32 Serbian). The exact character of these schools remains unclear due to an indistinct meaning of the term "Serbian". The *Tafeln* register the Orthodox Seminary in Šibenik beginning with 1839, although the school opened in 1833. It also

contains data about the number of students, teachers, school expenditures and student fellowships (which are much higher compared to those in the Military Frontier).

The Serbs in the Military Frontier: The Orthodox population in the Military Frontier consisted predominantly of the Serbs and the Romanians (Wallachians). It is not possible to distinguish the two nations since no clear division of the population by their mother tongues was made. Yet, we can assume with certainty that the Orthodox Serbs were the majority in the western part of the region, while the Romanians were the majority in the Transylvanian part of the Military Frontier.

According to the population data, the share of the Orthodox population decreased from 50.58% in 1828 to 48.99% in 1848. The annual population growth rate of the Orthodox in the 1828-1848 period was only 0.54% compared to 0.71% provincial average. We can track the decreased number of the believers per priests in all but the Orthodox religion. It is a striking fact that in 1828 there were 741 Orthodox believers per priest while in 1848 the number got as high as 858.

Primary schools using “Serbian/Illyrian” as their language appear from 1841 to 1847 in the Slavonic and Banat Military Frontiers but never in the Croatian Military Frontier, although according to the Orthodox Church census in 1847, the Serbs made as much as 46% of the population there. The number of the “Serbian/Illyrian” primary schools changed from 188 to 193, the Wallachian (Romanian) from 215 to 211 and the Greek from 3 to 4. Altogether their total share (we may consider them as belonging to the Orthodox) decreased from 35.21% to 34.14 (the Orthodox share in the population was near 50%). Similarly to Dalmatia, the expression “Serbian” stays undetermined. Schools of higher level belonging to the Orthodox believers are presented in a detail. For the Secondary School (the Grammar School) in Sremski Karlovci, for instance, complete data concerning the number of teachers, students, amount of the facility expenditures and student fellowships for the 1831-47 period can be found. Compared to the number of higher education institutions belonging to other religions, we can clearly see that the status of the Orthodox education system was rather poor.

The Serbs in the Kingdom of Hungary (including Croatia and Slavonia): Due to political reasons, in the territories of the Kingdom of Hungary, no real and complete counting of population occurred in the first half of the 19th century. The creators of the *Tafeln* tried to fill in the gaps using a census made by the Catholic Church in 1829 (the so called *Schematism*), which distinguishes the population by their religion and the counties. This census was used to calculate the population of Hungary for the whole period, simply by applying the average annual population growth rate, based on conscriptions ordered by Joseph II (the 1784 conscription and its 1787 revision), on it. The data calculated using this method are of no value. The *Schematism*, on the other hand, provides some interesting information about the Orthodox population in some Hungarian counties (inhabited by the Serbs) for a particular year; although we have to consider the fact that censuses of the Catholic Church are not a reliable source concerning the non-Catholic population (the authors of the *Tafeln* cite a similar warning). The exact value of this *schematism* is not determined yet. The information regarding the Orthodox Church is very poor and

useless. The data about Orthodox schools are scarce (only a few Serbian Orthodox grammar schools are listed – with poor or no data at all).

Using the data regarding the Orthodox population, the church and school system of the Habsburg Empire contained in the *Tafeln* yearbooks, some research results about the status of the Serbian Orthodox population are published in this paper. The analysis, focusing specifically on the 1828-1848 time period, proves that there was a slow but constant decrease of the Orthodox share in the total population mapping in the regions of Dalmatia and the Military Frontier. A huge number of Orthodox believers per a single priest displays rather poor conditions and status of the Serbian Orthodox Church in both provinces. The comparatively small number of Orthodox and Serbian educational institutions, especially those of a higher level, indicates very bad conditions of the school system as well. All the facts gathered and analysed indicate that the status of the Orthodox Church and the living conditions of the Serbian population during the Habsburg Empire might not have been at the same level compared to other religions and nationalities.